

Հասմիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ (ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ)
Հասմիկ ԱՓԻՆՅԱՆ

ՆՎԱԳԱՐԱՆՆԵՐԸ ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ԲԱՆԱԿՈՒՄ

Համաշխարհային երաժշտության պատմության հնագույն շերտերի մեջ են ձևավորվել ռազմական իրադարձություններին առնչվող երաժշտական ավանդույթները: Չերբազատվելով ծիսահավատալիքային գործառույթից (օրինակ՝ որսի ծիսապարեր) ռազմի երգն ու մկագն ամենատարբեր դրսևորումներով են ներկայացել թե՛ ռազմական պարերում և թե՛ բուն պատերազմական գործողություններում:

Իբրև կարևոր բաղադրիչ տարր՝ հայոց միապետների բանակներում ևս հնչել են մկագարանային կոչ-մեղեդիներ, որոնց գործառույթը պայմանավորվել է մարտական գործողության կոնկրետ իրադրությամբ: Այս ոլորտին ենք անդրադարձել ներկա հրապարակման մեջ՝ քննության առնելով V-XV դդ. հայ պատմագրության տվյալները՝ իբրև հավաստի և արժեքավոր աղբյուրներ: Թեև հիշատակված նյութը վերաբերում է հիմնականում միջնադարին, այդուհանդերձ ակնհայտ է, որ ավանդույթը՝ որպես հելլենիստական մշակութային արժեքների համակարգի արգասիք, ժառանգված է և, թվում է, անդրադարձնում է համընդհանրական երևույթներ, ինչպես օրինակ՝ ռազմի դաշտում հնչող մկագարանային ազդանշան-մեղեդիների միևնույն համակարգի գործառույթը տարբեր ժողովուրդների բանակներում: Միևնույն ժամանակ պատմագրական աղբյուրներից անհնար է դուրս բերել բուն հնչող նյութի երաժշտաարտահայտչական բնորոշիչները: Հետևաբար, հնարավոր է ենթադրել, որ համընդհանուր կոչ-մեղեդիներից զատ, հիշյալ ժամանակաշրջանում կարող էին հնչել նաև տվյալ ժողովրդի երաժշտամտածողությանը բնորոշ մեղեդիական դարձվածքներ:

Պատմագրական տվյալները հավաստի աղբյուրներ են հիշյալ ոլորտում կիրառված *մկագարանների տեսականու* և առանձին դեպքերում՝ դրանց *կառուցվածքի* և *հնչերանգի առանձնահատկությունների* ուսումնասիրման համար:

Այդ վկայությունները բազմազան են: Կարելի է վստահաբար նշել՝ որ ռազմական տարբեր իրավիճակների ժամանակ հին հայոց բանակում հնչել է համապատասխան *փողավոր* մկագարաններով կատարվող երաժշտություն: Այսպես, Կվառս գյուղաքաղաքի քուրմ Արձանի դեմ Գրիգոր Լուսավորչի մղած զինված պայքարի մկարագրության դրվագներում Հովհան Մամիկոնյանը գրում է ճակատամարտի սկիզբն ազդարարող *պատերազմական փողերի* մասին. «Իսկ սրբոյն Գրիգորի առեալ զիշխանն Արծրունեաց, և իշխանն Անձևացեաց, և զիշխանն Անգեղ տան, և սակաւ ինչ զօրու իբրև արս երեքհարիւր, ելեալ յերբորդ ժամու ընդ բլուրն՝ ուր Արձանն էր: ...Եւ իբրև մերձ եղեն ընդ ելս զառ ի վերին, յառաջ մատուցեալ Արձանն ու Դեմեաք, և հնչեցուցին *զփողսն պատերազմին*, և յանդգնաբար յարձակեաց ի վերայ»: ¹ Ապա՝ «Արդ իբրև հարստացան երկոքին կողմանքն, և էին 6940 և վեց արք քրմացն, իսկ 5000 և 80 զօրք իշխանացն Հայոց, ապա հնչեցուցին *զփողսն պատերազմացն*»: ² IV դ. հայոց Տրդատ թագավորի և հունաց բանակների ճակատամարտի նկարագրության մեջ նշված է. «Չի գտին կողմ գեղջն պաշարեցին հետևակքն, և զներքինն հեծեալքն: Եւ սկսան հնչեցուցանել *զփողսն պատերազմաց*, և թնդին սաստիկ շուրջանակի»: ³ VII դարում հայ-պարսկական ռազմական ընդհարումներից մեկի նկարագրության մեջ պատմիչը գրում է. «Եւ իբրև զնացին յեզր գետոյն Մեղտեայ, յայս կոյս իջոյց զնոսա ի քուն առեալ և ինքն պատրաստի արարեալ զդարանակալսն՝ հրամայեաց ծառայիցն կտրել զերիւարսն արաւտի պատճառանաւք և զնոսա յանհոգս արարեալ՝ յանկարծակի հնչեցուցին

¹ Յ ռ Վ հ ա ն Մ ա մ ի կ ո ն ե տ ա ն, Պատմութիւն Տարօնոյ (այսուհետև՝ Յովհան Մամիկոնեան), Եր., 1941, էջ 45:

² Նույն տեղում, էջ 51:

³ Նույն տեղում, էջ 64, 180, 186:

գլխողսն յետոյ և յառաջոյ, և ի մէջ առին զնոսա»:⁴ Գագիկ Բագրատունու որդիներին՝ Աշոտի և Հովհաննեսի երկպառակտության առիթով նշվում է. «Եւ իբրև լուսա Յովհաննէս զգալն Աշոտոյ եղբօր իւրոյ, հրամայեաց *փող պատերազմի* հարկանել»:⁵ Պարսիկերի դէմ Վահան Մամիկոնյանի կազմակերպած ապստամբության նկարագրության մեջ կարդում ենք. «... և յարձակին ի միմեանս ի *ճայն փողոց* տազնապաւ ի դաշտին Գերանայ»:⁶

Որոշ վկայություններում հիշատակվում է ճակատամարտի *ավարտն* ազդարարող փողերի մասին: Հովհան Մամիկոնյանի աշխատության վերը նշված դրվագներից մեկում նշվում է. «Արդ իբրև մեռաւ Դեմետր ի նոյն պատերազմին, հնչեցոյց իշխանն Սիւնեաց *գլխող պատերազմին ի խաղաղութիւն*»:⁷

Հովհան Մամիկոնյանը և Թովմա Արծրունին պատերազմական փողի մասնակցությունը հիշատակել են նաև *ճակատամարտի ընթացքում*: Այսպես, VII դարում տեղի ունեցած հայ-պարսկական ռազմական ընդհարումներից մեկի նկարագրության մեջ Հովհան Մամիկոնյանը գրում է. «Եւ խմբեցաւ պատերազմն այնչափ, որ ոչ գոյր հնար ճանաչել զմիմեանս, բայց միայն ի *ճայն փողոցն* և ի տեսս դրօշացն»:⁸ 851թ. հայ-արաբական մարտերից մեկի նկարագրության մեջ Թովմա Արծրունին հիշատակում է. «Մինչ նոքա... ընդդէմ միմեանց ճակատեալ կազմէին զոսան, և *փողքն* զոչէին և դրօշքն տարածէին»:⁹

Դատելով առանձին վկայություններից՝ ռազմական փողերի քանակը հայոց բանակում բավական մեծ է եղել: Ըստ Եղիշեի՝ հայկական յուրաքանչյուր զորագունդը մի քանի *փողհար* է ունեցել: Ավարայրի ճակատամարտի նախօրեին պարսից զորավար Միհրներսեսը Վասակին հարցրել է. «Քէ ... քանի *փողահարք* ի մէջ զնդին ճայնիցեն»:¹⁰

Ներկայացված նյութից ակնբեր է դառնում պատերազմական փողի գործառույթի բազմազանությունը, ինչից ենթադրելի է նաև համարժեք հնչող նյութի առկայությունը: Այստեղից էլ օրինաչափորեն ծագում է այն հարցը, թե ռազմական այս կամ այն իրադարձության ժամանակ բանակում արդյոք միևնույն *փող* նվագարա՞նն է գործածվել: Հարցին պատասխանելու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ գրավոր այն հիշատակություններին, որոնցում տեղ են գտել նաև հակառակորդ բանակների նկարագրությունները: Այստեղ կարևորել ենք երկու իրողություն. նախ՝ հիշատակվող նվագարանների բացառապես հայերեն անվանումները (*փող, քմբուկ, քնար, ջնար*), ապա՝ այդ նույն նվագարանների հիշատակումները հայ իրականությանն առնչվող այլ նկարագրություններում: Այստեղից էլ այն մեծ հավանականությունը, որ հիշատակված ռազմի նվագարանները կիրառվել են նաև հայոց բանակում: Նշենք նաև հակառակի մասին: Այսպես, նույն «պատերազմական փողերը» վկայված են նաև հունաց բանակում: Անդրադառնալով հայոց Տրդատ քազավորի երիտասարդ տարիներին, Ագաթանգեղոսը գրում է հունական բանակում նրա քաջագործությունների մասին. «Եւ նորա առեալ զգունդն զօրաց բազմութեան՝ ի ճայն *փողոյ* տազնապաւ յառաջ մատուցանէր մինչև յանդիման թշնամեացն»:¹¹ Բյուզանդական բանակի՝ IX դարին վերաբերող նկարագրության մեջ Ստեփանոս Տարոնեցին գրում է. «Եւ ինքն քազաւորն ցամաքաւն եկեալ մերձենայ ի բանակն... և հնչեցուցանել հրամայէր *զպատերազմական փողսն*»:¹²

⁴ Նույն տեղում, էջ 222:

⁵ Յ ն վ հ ա ն Մ ա մ ի կ ո ն ն է ա ն, էջ 91:

⁶ Նույն տեղում, էջ 186, 190:

⁷ Նույն տեղում, էջ 200:

⁸ Նույն տեղում, էջ 210:

⁹ Թ ո վ մ ա Ա ռ ծ ր ու ն ի, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց(այսուհետև՝ Թովմա Արծրունի), Թիֆլիս, 1917, էջ 118:

¹⁰ Ե դ ի շ ե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին (այսուհետև՝ Եղիշե), Եր., 1978, էջ 74:

¹¹ Ա գ ա թ ա ն գ ե դ ն ս, Պատմութիւն Հայոց, Տիֆլիս, 1909, էջ 29:

¹² Մ տ ե փ ա ն ն ս Տ ա ր ո ն ն է գ ի Ա ս ո ղ ի կ, Պատմութիւն Տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 249:

Մատթեոս Ուռհայեցին, պատմելով 1055թ. Տուրքիլ Սուլթանի արշավանքի մասին, գրում է. «... Իսկ յորժամ բաժաներ առաւօտն, հրամայէր հարկանել *պատերազմական փողան*»:¹³

Այժմ անդրադառնանք փողերի տեսակներին վերաբերող հիշատակություններին: Եղիշեի երկում հիշատակվում են *մեծ փող* և *մեծ գալարափող* նվագարանները. «Նշանս բաշխէր, դրօշս արձակէր, և ի ձայն *մեծի փողոյն* պատրաստ հրամայէր լինել»:¹⁴ Ապա՝ «Ձայն իբրև տես Մուշկան Նիսալաուրտն, ... ի ձայն *մեծ գալարափողոցն* զիւր գունդսն ստիպէր»:¹⁵

Կայսերալուրք փողեր է հիշատակել Թովմա Արծրունին՝ IV դարում Մերուժան Արծրունու դեմ Մմբատ Բագրատունու տարած հաղթական ճակատամարտի նկարագրության մեջ. «Ընդդէմ զօրածողով եղեալ Մմբատ սպարապետ Հայոց ... ունելով ընդ իւր զօրն Յունաց բազմամբոխ վահանաւորաց և դրօշաց սաւառնացելոց, և *փողք կայսերալուրք* և զունդք վառելոցն վաշտիցն»:¹⁶ Մատթեոս Ուռհայեցու Պատմության ձեռագրերից մի քանիսում պատերազմական փողի փոխարեն հանդիպում է *պատերազմական շեփոր* անվանումը:

Քննվող գրավոր աղբյուրներում տեղ են գտել նաև բացառիկ արժեք ներկայացնող հիշատակություններ, որոնք վերաբերում են ռազմի փողերի նկարագրին, մասնավորապես հնչերանգին և կառուցվածքին: Արտաշես Ա-ի օրոք հայոց բանակում, ըստ Մովսես Խորենացու հնչել են *պղնձե փողեր*. «Եւ Մմբատ հրամայէր *զփողսն պղնձիս* հնչեցուցանել և յառաջեալ զճակատն իւր, իբրև արծիւ յերամս կաքաւուց խոյանայր»:¹⁷ Նույնը՝ նաև Արտաշես Ա-ի հուղարկավորության նկարագրության մեջ. «... և առաջի *պղնձիս հարկանելով փողս*, և զկնիս՝ ձայնարկու կուսանք, սևազգեստ և աշխարող կանայք ...»:¹⁸

Իրենց հնչերանգով այլ գործառույթ են ունեցել *եղջերափողերը*: Այսպես, Շապուհ Բագրատունին, նկարագրելով VIII դարում արաբական զորաբանակներից մեկը, նշում է. «Հնչեցուցին *զփողն եղջիրե* ի բանակն անօրինաց»:¹⁹ 1098թ. Անտիոքի գրավման պատմության մանրամասների մեջ Մատթեոս Ուռհայեցին հատուկ նշել է. «... և ամենայն բանակն Ֆռանկաց մտին ի քաղաքն Անտիոք. և ընդ առաւօտն միաբան հնչեցուցին *զփող եղջերացն* ամենայն զօրքն»:²⁰

Պղնձե և եղջյուրե փողերի հնչերանգային տարբերությունները դարձյալ հնարավոր է դիտարկել *փող* նվագարանի գործառույթային բազմազանության շրջանակներում: Նույնը կարելի է նշել նաև այդ նվագարանների կառուցվածքային առանձնահատկությունների մասին: Մովսես Կաղանկատվացին հիշատակում է *բազմաձայն փողեր*: Աղվանքի թագավոր Վաչեին ուղղված նամակում ասվում է. «Եկն եհաս ի վերայ քո միանգամայն բազմութիւն ազգաց հեթանոսաց, ահաւոր զազանօք, խառնադրոշմն նշանօք, *բազմաձայն փողովք, գալարափող զոչմամբ*, անտառախիտ նիզակօք»:²¹

Բազմաձայն բնորոշումը կարող է վերաբերվել և՛ նվագարանների քանակին և՛ հնչողության բազմաձայն կերտվածքին: Համանման եզրակացությունների ենք հանգում նաև Սեբեոսի հիշատակություններից մեկի քննության մեջ: Այսպես, անդրադառնալով 607թ. Մմբատ Բագրատունու և պարսից Խոսրով արքայի համազորձակցությանը, պատմագիրը գրում է. «Յայնժամ տայ նմա արքայ ... զփող չորեք-

¹³ Մատթեոս Ուռհայեցի, *Ժամանակագրութիւն (այսուհետև՝ Մատթեոս Ուռհայեցի)*, Վաղարշապատ, 1898, էջ 264:

¹⁴ Եղիշե, էջ 90:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 92:

¹⁶ Թովմա Արծրունի, էջ 211:

¹⁷ Մովսես Խորենացի, *Հայոց Պատմութիւն*, Տիֆլիս, 1913, էջ 138:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 250:

¹⁹ Պատմութիւն Շապուհի Բագրատունու նկատմամբ, 1921, էջ 23:

²⁰ Մատթեոս Ուռհայեցի, *նշվ. աշխ.*, էջ 264:

²¹ Մովսես Կաղանկատվացի, *Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի*, Մ., 1860, էջ 17:

ձայնեանս»:²² Այս դեպքում ևս չորեքձայնյա փողերը կարող են ստուգաբանական տարբեր մեկնությունների ենթարկվել: Կարելի է ենթադրել, որ փողերից յուրաքանչյուրը արձակել է չորս հնչյուն, կամ ունեցել է չորս ձայնանցք: Հնարավոր է դրանք դիտել նաև որպես մեկ հնչյուն արձակող չորս փողերի խումբ և այլն: Տվյալ դեպքում փողերի *չորեքձայնյա* լինելը դրանց որոշակի տեսակն է վկայում: Նույնը կարելի է ասել նաև *պղնձե փողերի, եղջերափողերի, գալարափողերի*, ինչպես նաև *շեփոքի* մասին: Հնարավոր է, որ փող անվանումը պատմագիրների երկերում հաճախ ընդհանրացված անվանումի իմաստ է ունեցել և օգտագործվել որպես յուրա-հատուկ եզր:

Ի մի բերելով նվագարաններին վերաբերող պատմագրական բնութագրումները՝ նշենք, որ դրանցից մի քանիստ հիշատակվում են նաև տարբեր նվագարաններից բաղկացած նվագախմբերի մասին: IX դարում հայ-արաբական ռազմական ընդհարումներից մեկի նախօրեին, ըստ Թովմա Արծրունու, արաբ թագավոր Ջափրը «խնդրե և տեղեկութիւն թէ քանի՜ *փողք* գոչիցին, և կամ քանի՜ *թմբուկ* դափիցին»:²³ Արաբ զորապետ Բուդայի արշավանքներից մեկի նկարագրության մեջ ասվում է. «...նշանս կանգնեալ և *քնարք* հնչէին, և *թմբուկքն դափէին*»:²⁴ Նույն ճակատամարտի նկարագրության մեջ նշվում է. «Յայնժամ հրաման ետուն ամենայն զօրացն ելանել ի պատերազմ. և ահա աղաղակ և *փողք* և *քնարք* և *ջնարք*, և վանեալ զինու և սրոյ և ամենայն պատրաստութեամբ անհուն զօրացն»:²⁵

Ընդհանուր առմամբ քննվող ոլորտը դիտարկելով երևույթի ամբողջական համայնապատկերի մեջ՝ նշենք, որ բացի նվագարանային երաժշտությունից, ռազմական իրադարձությունների ժամանակ և առհասարակ հին հայոց բանակում հնչել են նաև այլ ժանրի և տիպի երաժշտական ստեղծագործություններ (իմա՝ ժողովրդական և հոգևոր երգեր, պարեր): Բնության մասնավորեցումը սուկ նվագարանային երաժշտության ոլորտով, ակնկալում է այլ աղբյուրների՝ հնագիտության, կերպարվեստի (հատկապես՝ մանրանկարչության), ինչպես նաև հարևան ժողովուրդների համապատասխան և համարժեք աղբյուրների տվյալների համադրական ուսումնասիրություն: Պատմագրական նյութը լուրջ հիմք է տալիս հայոց բանակում կիրառված նվագարանային երաժշտությունը արժևորելու իբրև ժամանակի երաժշտարվեստի ինքնատիպ ոլորտ, որտեղ բազմապիսի գործառույթի մեջ են դրվել ինչպես մասնահատուկ, այնպես էլ ավանդական նվագարաններ:

МУЗЫКАЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ В ВОЙСКЕ ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ

___ Резюме ___

___ А. Арутюнян, А. Апинян

В письменных исторических источниках средневековой Армении сохранились сведения о музыкальных инструментах, которые использовались в военных походах. Сбор и систематизация этих свидетельств показывают, что еще с древнейших времен в войске армян использовались духовые, струнные и ударные инструменты. В некоторых источниках присутствует также инструментоведческая информация, которая может играть важную роль в этимологических исследованиях.

²² Պատմութիւն Ս ե բ ե ն ս ի, Եր., 1979, էջ 101:

²³ Թ ը վ ս ա Ա ը ծ ը ու ճ ի, էջ 211:

²⁴ Նույնը:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 296: